

Роман Трифонов

Ідеологізація картини світу в «радянських прислів'ях і приказках»

Трифонов Роман. Ідеологізація картини світу в «радянських прислів'ях і приказках». Розглянуто так звані «радянські прислів'я та приказки» — штучні псевдонародні паремійні конструкти ідеологічного характеру, зафіксовані в збірниках тоталітарної доби. Простежено, на які саме зміни в народній картині світу було спрямовано зусилля в радянський період, яка концептуалізація дійсності вважалася «правильною». З'ясовано деякі мовні й когнітивні засоби процесу, який тут названо імплантацією ідеологем. Підкреслено роль аналізованих мовних витворів у намаганнях засвідчити «природність» радянської ідеології для народної картини світу.

Ключові слова: мовна картина світу, концептуальна картина світу, радянська мова, ідеологема, трансформація.

Трифонов Роман. Идеологизация картины мира в «советских пословицах и поговорках». Рассматриваются так называемые «советские пословицы и поговорки» — искусственные псевдонародные паремийные конструкты идеологического характера, зафиксированные в сборниках тоталитарной эпохи. Прослеживается, на какие именно изменения в народной картине мира были направлены усилия в советский период, какая концептуализация действительности считалась «правильной». Выясняются некоторые языковые и когнитивные средства процесса, названного здесь имплантацией идеологем. Подчеркивается

роль аналізуваних виражень в спробах засвідчувати «естественность» советської ідеології для народної картини світу.

Ключевые слова: мовна картина світу, концептуальна картина світу, російський мовний код, ідеологема, трансформація.

Tryfonov Roman. World Picture Ideologization in «Soviet Proverbs and Sayings». So-called «Soviet proverbs and sayings» — artificial pseudo-folklore paremial constructs of ideological nature, recorded in the collections of totalitarian time, are considered. The changes in folk picture of the world intended in the Soviet period are tracked as well as the «right», desired conceptualization of the reality. Some lingual and cognitive means of the process named here ideologemes implantation are found out. The role of the analyzed lingual means in the endeavour to certify the «naturalness» of Soviet ideology for folk picture of the world is emphasized.

Key words: language picture of the world, conceptual picture of the world, Soviet language, ideologeme, transformation.

Любові Григорівні з вдячністю за те, про що спілкуємось у різний час від пори моїх перших перебувань в університетських аудиторіях. Тобто — лексичну і життєву семантику.

У сучасній лінгвістиці прислів'я та приказки часто стають джерелом інформації, що дає змогу досліджувати концептуалізацію світу і його мовну картину [3:3–5]. Такий підхід дозволяє робити цінні висновки про світогляд народу на основі аналізу мовного матеріалу. У цій статті звернімося до так званих «радянських прислів'їв та приказок», зафіксованих у збірниках тоталітарної доби, наприкладі [6]. При цьому, звичайно, необхідно зважати, що ці паремійні одиниці є вельми специфічним мовним і когнітивним феноменом. За своєю природою вони так само відбивають фрагмент певної картини світу. Проте штучність таких утворень, яка передусім привертає увагу того, хто знайомиться з цим мовним матеріалом, вимагає особливого підходу. Одним із вихідних тверджень для мене є те, що в «радянських прислів'ях та приказках» замість світогляду народу відображено фрагменти картини світу, яку прагне сформувати в народі тоталітарна держава, і ця картина світу й концептуалізація дійсності мають відповідати прийнятій у тій державі ідеології.

Феномен «радянського фольклору», зокрема паремійний його фонд, вивчений недостатньо і в Україні, і, схоже, в інших пострадянських країнах. Очевидно, це й пояснюється згаданою штучністю

подібних псевдонародних конструктів, часто — їхньою естетичною незадовільністю. Чи не першою спробою в цій ділянці (на матеріалі російської мови) стала невелика, але глибока стаття польського науковця В. Хлебди, слушно названа лише «начерком до майбутнього аналізу» [13]. Що ж стосується українських радянських паремій, то до їх досліджування ще належить узятись (тут, як і вище, йдеться саме про незаангажовані посттоталітарні студії, оскільки українські паремійні новотвори в радянський час були предметом дослідження, наприклад, у монографії М. Ліждвой [4]). Ця стаття може стати одним із підходів до теми. Гадаю, для вивчення форм мовного впливу в тоталітарному суспільстві такий матеріал є унікальним, бо за означенням ці одиниці ніби вписуються безпосередньо в народну мовну картину світу, їх творці «оперують» її (і нею), а не просто апелюють до абстрактного «народу», як то було прийнято в радянській новомові. Отже, у такий спосіб маємо можливість на низці прикладів простежити, на які саме зміни в народній картині світу було спрямовано зусилля в тоталітарну добу, яка концептуалізація дійсності вважалася «правильною». З'ясувати деякі мовні й когнітивні засоби цих змін і цієї концептуалізації — то і є мета статті.

Питання про належність прислів'їв до фразеології, як відомо, дискусійне. Тримаюся думки, що вони не є частиною фразеології у «вузькому» розумінні, але належать до неї в розумінні «широкому»; прислів'я — це чітко окреслена група одиниць, які, за словами Є. Іванової, відрізняються від тих, фразеологічний статус яких не викликає заперечень, і водночас розташовані до них доволі близько [3:21; див. також 10:645]. Найбільш плідним напрямом дослідження радянських паремій є когнітивний, тому що, як слушно зауважив В. Хлебда, формально, за будовою, за використаними стилістичними засобами тощо такі одиниці важко відрізнити від народних — вони аналогічні. Такою була настанова творців, зумовлена прагненням надати новій ідеології традиційних, звичних, перевірених часом форм [13].

Якщо зазвичай прислів'я розглядають як одиниці, що формуються в дискурсивних практиках народу протягом тривалого часу, то стосовно походження «радянських» прислів'їв ситуація інакша. В. Хлебда пише, що вони «написані на замовлення згори»; А. Погребняк твердить дещо конкретніше (правда, без посилання на джерело інформації): «У 1930-ті рр. на ідеологічне замовлення група письменників і редакторів збирала прислів'я з усієї країни» [звернімо увагу на новий тип прислів'їв — Р. Т.] з метою вкоренити у свідомості народу принципи

нового способу життя» [8]. Докладніше з'ясувати конкретні умови творення радянських паремій — це також завдання на перспективу, передусім для істориків і фольклористів. Поки що зауважу: не весь матеріал у розділах «Радянські прислів'я та приказки» фольклорних збірників є однорідним. Серед цих одиниць дуже рідко зустрічаються такі, що справді могли бути зафіксовані в народному мовленні: *Кляне, як баба фашиста* [6:136; далі, покликаючись на це видання, ставлю в круглих дужках номер сторінки], але абсолютну більшість становлять явно штучні витвори: *Казахстану і Алтаю весь народ допомагає* (с. 133). Загалом «перевернута» ситуація з творенням «радянських прислів'їв і приказок» нагадує інші тогочасні практики тоталітарної держави, зокрема щодо статистики: «Замість того, щоб усі... дані з усіх куточків величезної території збирати в Москві, про них спочатку повідомляли жителям тих чи інших місцевостей через публікації в “Правде”, “Известиях” чи в якомусь іншому офіційному органі Москви: отже, у Радянському Союзі кожна область і кожен район отримували свої офіційні, штучні статистичні дані» [1:21]. Так само й «спускання згори» псевдонародних прислів'їв та приказок було моделюванням бажаного, і на особливості тоталітаризму, що зумовила це, звернув увагу ще 1941 р. Дж. Орвелл: «Тоталітаризм замахнувся на свободу думки так, як ніколи раніше не могли й уявити... Його контроль над думкою має не тільки заборонну, але й конструктивну мету. Не просто заборонено висловлювати – навіть допускати – певні думки, але диктується, що саме належить думати; створюється ідеологія, яку особистість має прийняти» [7:57].

Однією з рис картини світу, яку формує тоталітарна держава (чи, за Е. Мореном, Партія/Держава [5:47]), є ідеологічність. Часто в складі прислів'їв і приказок зустрічаються ідеологеми – мовні одиниці, у семантиці яких задано належність до відповідної ідеології та місце в її системі (див. поняття «ідеологічної зв'язаності» у В. Шмідта [14:15]). Неорганічність цих ідеологем для народної мовної картини світу, відображеної в прислів'ях і приказках, дає підстави говорити про цілеспрямоване введення в неї певних когнітивних структур: фреймів і концептів. Таке явище пропоную назвати **імплантацією**. У ній надзвичайно важливу роль відіграють мовні засоби, а саме значущі мовні одиниці в усій різноманітності їхніх семантико-стилістичних властивостей, синтагматичних і парадигматичних зв'язків.

Серед аналізованих 199 прислів'їв і приказок невелику частину складають ті, які можуть бути віднесені до «радянського фолькло-

ру» дуже умовно, бо не містять експліцитних лінгвоідеологем. Укладач розмістив їх у відповідному розділі довільно — імовірно, на підставі деякої співзвучності (передусім аксіологічної) з радянською системою цінностей: *Посієш впору – збереш зерна гору* (с. 131). У таких одиницях, на мою думку, про імплантацію не йдеться — радше про пристосування готового прислів'я до потрібної картини світу: за цим висловленням можна, маючи бажання, побачити елементи радянської концептосфери на кшталт КОЛГОСП.

Що ж до самої імплантації ідеологем, то на підставі мовно-когнітивних операцій можна виділити різні її типи. Схарактеризуємо кожний із них.

1. Компоненти вже наявних прислів'їв і приказок цілеспрямовано підмінюються ідеологемами: *Ленінізм вчить, як на світі треба жити* (с. 122) – *Книга вчить, як на світі жити* (с. 28); *Колгосп – великий чоловік* (с. 127) – *Громада – великий чоловік* (с. 19). Очевидною є невисока евристична й прагматична ефективність такого прийому, бо розпізнати його не складно.

2. Прецедентний текст, який має конкретного автора, але є важливим у тоталітарній світоглядній системі, вводиться в базу народних прислів'їв і приказок, що має свідчити про його природність для народної свідомості: *Немає таких фортець, яких більшовики не могли б здобути* (с. 121) – перекладений вислів І. Сталіна, котрий став партійним гаслом, а згодом – кліше радянської новомови [9:322]. Цікаво, що до цього випадку є незастосовним словосполучення «народна творчість» як синонім слова «фольклор»; гадаю, власне, що тут йшлося не про «народну творчість», а про «народну мудрість» (так, зрештою, називається збірник), яка в тоталітарній картині світу має збігатися з «безмежною мудрістю» вождів і партії.

3. Імпантоване поняття як слот приєднується до вже наявного в народній картині світу фрейму: *Без ініціативи – що без рук* (с. 132); *У колгоспі працювати – горя-лиха не знати* (с. 127). Наприклад, в останньому випадку, опустивши *у колгоспі*, дістанемо вербалізацію цілком природного компонента структури знань. Цікаво, що імплантація породжує тут нетиповий для народної картини світу іллокутивний зміст: просто *працювати*, не *у колгоспі*, зовсім не означає *горя-лиха не знати* (можна поміркувати над цим з огляду на перебіг колективізації в Україні). Базова концептуальна структура може наповнюватися кількома інноваціями: *Тесть – інженер, зять – комбайнер, дочка – знатна ланкова – от і сім'я нова* (с. 135). Звичайно, далеко

не завжди імплантація виражається в «нарощуванні» слів: *Якщо бажаєш стать заможним – у праці будь непереможним* (с. 132). Тут імплантується типова для радянської картини світу метафорична модель «праця – це змагання, битва, війна...»

4. Імплантація докорінно змінює фрагмент картини світу, протиставляючи нове відомому як певний «прорив»: *І один у полі воїн, якщо він радянський* (с. 137). Не цілком можна погодитися з В. Хлебдою, який аналогічне прислів'я в російській мові розглядає як «російсько-радянську» контамінацію. Тут ефект радянської одиниці базується на розширенні, уточненні й частковому запереченні традиційної (хоч польський учений слушно знаходить контамінацію, наприклад, у випадку *Береги честь смолоду, а оружје — как в руки взял*).

5. Ідеологема набуває оцінності через уведення позначуваного поняття у вже наявну в народній свідомості ціннісну структуру: *В колективах чиста нива і багаті жнива* (с. 132); *Коли б не гульня, не згубив би трудовдя* (с. 150); *Язиката, а на трудовді небагата* (с. 154).

6. Назва нової реалії, оцінюваної в народній свідомості позитивно, супроводжується ідеологемою, на яку цей «плюс» має автоматично поширюватися: *Велика сила – колгоспна машина* (с. 129); *Спасибі Іллічу – електрикою свічу* (с. 134) – перенесення позитивної оцінки з *машини* на *колгосп*, з *електрики* – на *Ілліча*. Цей прийом надзвичайно активно використовували в радянській політичній риторичі, підкреслюючи, що будь-який здобуток прогресу (зокрема технічного) з'явився або став доступним лише завдяки соціалістичному ладу. Але в реальній народній картині світу такий асоціативно-оцінний зв'язок не встановлювався все одно, відбувався мовний опір, яскраво відображений, наприклад, у трансформованому виразі *Ой спасіба Іллічу – голой сракою свічу* (зафіксовано А. А. Сагаровським на Слобжанщині). «Антирадянські» прислів'я та приказки — це також цікавий предмет студій, логічно пов'язаний із досліджуванним тут; варто звертатись і до них.

7. Поняття, виражене ідеологічно зв'язаною одиницею, у самому прислів'ї оцінюється «по-народному», з використанням таких мовних засобів, що характерні в цілому для паремійних одиниць: *Радянський закон найсильніший* (с. 142); *Поганий той колектив, де є до пляшки актив* (с. 147) – пряма оцінка за допомогою прикметників. Привертає увагу вислів *Був Чан Кай-ші, а zostався пишик на ковші* (с. 145), де оцінку вкрай віддаленого від народної, але важливого в ідеологічній картині світу об'єкта виражено цілком «народни-

ми» мовними засобами (наявність мовної гри, експресивне слововживання). Тут маємо свідому стилізацію, вочевидь створену письменником, який орієнтувався на дві дискурсивні практики: народну гумористичну оповідь і радянську політінформацію.

8. Нове поняття вводиться в базову опозицію «свій–чужий». Тут особливо часто радянські ідеологічні концепти в прислів'ях протиставлено концептові ПАН, бо останній і в традиційній народній мовній картині світу маркований як «чужий»: *Радянська влада – панам завада* (с. 123); *Радянське – не панське* (с. 124) тощо (пор., наприклад, у М. Номиса: *То пани, а ми люде; З паном дружи, а камінь за пазухою держи* та ін. [12:91, 94]).

9. Аксиологічна опозиція конструюється так, що в ній, як і в попередньому випадку, репрезентовано традиційний і новітній концепти, але при цьому сприймання традиційного компонента змінюється на протилежне. Тут яскравим прикладом є паремії, у яких вербалізовано концепт БОГ: *Не в богові спасіння, а в колективній праці* (с. 151). Подібні мовні одиниці засвідчують іще й слушність тверджень дослідників про релігійний характер комуністичної ідеології, її міфологічно-релігійне ядро: «Більшовизм стверджує, що він протиставляє Наукову Істину Істині релігійній, насправді ж він протиставляє Спасіння земне Спасінню на небесах» [5:42].

10. Моделюється повністю нова аксиологічна опозиція, природно, нормативна, у якій за певними мовними імплантатами закріплено непорушні оцінні характеристики: *Соціалістичні сили щохвилини зростають, а капіталісти свої втрачають* (с. 142); *У Радянському Союзі всі трудящі – рідні друзі* (с. 143); *Уолл-стріт війну готує – бариші свої рятує* (с. 144) і под. Характерний приклад: *Хочем миру, хочем щастя – ворогів бере хай трясця!* (с. 144) – образ чужого тут набуває узагальнених рис мало не ворога роду людського, що актуалізує інвективну лексику.

11. Прислів'я являє собою пряме пояснення ідеологеми. Тут ми маємо тільки один приклад, але показовий: *Сателіт – це значить: сидай верхи, бий і їдь* (с. 145). Як бачимо, «пояснення» полягає не в розкритті суті поняття, а в задаванні набору асоціацій, що їх має викликати імплантант (навіть граматичної кореляції немає – іменник пояснено дієсловами в наказовому способі, які надають описові динаміки й дозволяють сформулювати не статичний фрейм, а мікросценарій, який, певно, легше імплантувати у свідомість).

12. У прислів'ї відбувається імплантація відразу декількох ідеологем зі встановленням зв'язку між ними. Цей прийом часто супроводжує рима, однак такі прислів'я виглядають як зразки «народної творчості» ще менш переконливо: *Наша партія могутня нас веде в ясне майбутнє* (с. 121); *Ленінізм вказав шлях у комунізм* (с. 122); *Конституція нова дала жінці всі права* (с. 135) і багато інших. Причина непереконливості є простою: відсутність хоч поверхових зв'язків із народною мовною картиною світу залишає паремійний текст «річчю в собі», можливою в публіцистичному дискурсі, але не у фольклорному.

Зазначені зміни в українській мовній картині світу здебільшого не стали дійсністю. Розглядаючи перелічені типи імплантацій, коректно казати тільки про декларований, а не реальний вплив на мовну картину світу. Звичайно, аналізовані одиниці не можна назвати прецедентними текстами, зайве казати і про їхню неналежність до фразеологічного фонду, оскільки в цьому випадку відсутня одна з основних ознак фразеологізму – відтворюваність. Ми знаємо, що створювані вислови осідали в збірниках, формування ментальних структур ішло іншими шляхами. Основна функція таких імплантацій – «засвідчити», а по суті – сфальсифікувати органічність відповідних ідеологічних концептів для мовної «народної» картини світу, тобто об'єктивувати ідеологію [13; 14:13]. Енкратична мова (за Р. Бартом), таким чином, маскується під природну [2:537] (що може бути природнішим за «народну мудрість»?). Можна припустити й наявність другої функції: вплинути на «суспільну “кристалізацію”» (у розумінні Ф. де Соссюра [11:25]) важливих для тоталітарної системи понять, пов'язаних із певними мовними знаками, у процесі їхнього входження в дискурс; заблокувати небажані асоціації та закріпити потрібні. Отже, йдеться саме про тоталітарний контроль над думкою, за Дж. Орвеллом, часто «конструктивний». А оскільки імплантовані поняття були частиною ідеології і в мові актуалізувалися через ідеологічно зв'язані одиниці, то й розглянуті в статті спроби трансформувати мовну картину світу являли собою її ідеологізацію.

Література

1. Арендт Х. Джерела тоталітаризму : [пер. з англ.] / Ханна Арендт. — К. : Дух і літера, 2002. — 539 с.
2. Барт Р. Избранные работы : Семиотика. Поэтика : [пер. с фр.]; [сост., общ. ред. и вст. ст. Г. К. Косикова] / Ролан Барт. — М. : Прогресс, 1989. — 616 с.
3. Иванова Е. В. Мир в английских и русских пословицах / Е. В. Иванова. — СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та ; филол. ф-т СПбГУ, 2006. — 280 с.

4. Ліждвой М. П. Українські народні прислів'я та приказки в радянську епоху / М. П. Ліждвой. — К. : Вид-во АН УРСР, 1962. — 135 с.
5. Морен Э. О природе СССР : Тоталитарный комплекс и новая империя : [пер. с фр.] / Эдгар Морен. — М. : Наука для общества, РГГУ, 1995. — 220 с.
6. Мудрість народна : [укр. прислів'я та приказки]. — К. : Держ. вид-во худ. літ., 1962. — 158 с.
7. Оруэлл Дж. Литература и тоталитаризм // Оруэлл Дж. Мысли в пути : эссе : [пер. с англ.] / Джордж Оруэлл. — М. : ООО «Изд-во АСТ» : ЗАО НПП «Ермак», 2003. — С. 55–59.
8. Погребняк А. К. Фольклорный текст как отражение религиозного сознания русского народа (на примере русских паремий со словом “Бог”) [Електронний ресурс] / А. К. Погребняк // Режим доступу : <http://e-lib.gasu.ru/mak/arhiv/2005/39.doc>.
9. Сарнов Б. Наш советский новояз : Маленькая энциклопедия реального социализма / Бенедикт Сарнов. — М. : Эксмо, 2005. — 768 с. — (Диалоги о культуре).
10. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. — Полтава : Довкілля-К, 2006. — 716 с.
11. Сосюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики : [пер. з фр.] / Фердинан де Сосюр. — К. : Основи, 1998. — 324 с.
12. Українські приказки, прислів'я і таке інше / Уклав М. Номис ; [упоряд., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка]. — К. : Либідь, 1993. — 768 с. — (Літературні пам'ятки України).
13. Хлебда В. Пословицы советского народа : Наброски к будущему анализу [Електронний ресурс] / Войцех Хлебда // Русистика. — Берлин, 1994. — № 1/2. — С. 74–84. — Режим доступу : <http://www.philology.ru/linguistics2/chlebd-94.htm>.
14. Язык, идеология, политика : [реферативный сб.] / [отв. ред. Ф. М. Березин] — М., 1982. — 292 с.